



GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institutionen för historiska studier



SLAGEN KVARTS I GRAVKONTEXTER –

Ett konstruktionsmaterial eller en bit av en eskatologisk
föreställningsvärld ?

Fördjupningskurs Arkeologi
Självständigt arbete, 15 hp
HT 2010- VT 2011
Av: Beatrice Guldbog
Handledare: Johan Ling

Abstract

This essay discusses the problems concerning worked quartz in grave contexts during the Bronze Age and the Iron Age in Scandinavia. The aim is to get a better understanding about the ritual praxis of quartz found in graves. I have primarily used literature and earlier excavation reports about this topic. Worked quartz is known from all over the world and has been used in different ritual ceremonies during prehistoric times. Large amounts of quartz have been found in graves, sometimes up to several hundred kilos in one grave. Why worked quartz was placed in graves is yet to be determined, but several archaeologists believe it could have had a magical or a holy mythological meaning. It could also be connected to fertility. Most scholars agree that further studies about the function of worked quartz are warranted.

Key Words

Worked quartz, Bronze Age, Iron Age, cremation, eschatological conceptions, ritual, Scandinavia, cairn, mound, grave-field, holy.

Försättsblad: Röse Raä 129 på Tiraholms gravfält.
http://www.alebo.se/ebbe_skammelson/tiraholm.pdf

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	4
1.1 Målsättning och syfte.....	4
1.2 Frågeställning.....	4
1.3 Avgränsning och material.....	4
2. TEORETISKA PERSPEKTIV	5
2.1 Eskatologiska föreställningar under brons och järnåldern.....	7
2.2 Äldsta källor.....	8
2.3 Färgen vit.....	8
3. GRAVEN	9
3.1 Begravningen.....	11
4. TIDIGARE FORSKNING OM BEARBETAD KVARTS	13
5. GEOLOGISKA OCH TEKNOLOGISKA EGENSKAPER AV KVARTS	15
5.1 Fysikaliska egenskaper.....	15
6. KVARTS I ARKEOLOGISKA SAMMANHANG	17
6.1 Bearbetad kvarts.....	17
6.2 Slagtekniker.....	17
7. FÖREKOMST AV SLAGEN KVARTS UNDER BRONS OCH JÄRNÅLDERN	18
7.1 Kvarts i gravar.....	20
7.2 Fallstudie av kvarts i gravar från Halland och Stockholms län.....	21
8. DISKUSSION	26
9. SAMMANFATTNING	29
10. KÄLLFÖRTECKNING	31
10.1 Elektroniska källor.....	33
10.2 Bildföreteckning.....	34
10.3 Figurförteckning.....	35

1. INLEDNING

Min nyfikenhet drogs till kvarts då jag vid flera tillfällen läste fyndrapporter från grävningar då kvarts nästan alltid nämndes sist och mycket fåordigt även om graven innehöll stora mängder. Hur kan det komma sig att med de stora kvantiteter som påträffats i gravar över nästan hela Sverige och under lång tid under vår förhistoria har kvartsen i gravkontexter inte fått mycket dokumentation och mer sällan tolkning och analysering? Från en enstaka bit med en medveten placering till upp till 500 kilo kvarts i en grav gjorde mig ännu mer intresserad över av ta reda på hur kvartsen har tolkats av arkeologer i gravkontexter och få en bättre förståelse kring gravritualerna kring brons och järnåldern.

1.1 Målsättning och syfte

Med min uppsats vill jag få en ökad förståelse utifrån kvartsens förekomst i gravar. Jag vill även få en inblick runt detaljerna kring kvarts i gravritualer och dess förekomst i rituella sammanhang och därigenom belysa kvartsens möjliga funktion och syfte. Ett vidare syfte är att se på hur kvartsen generellt har tolkats av arkeologer.

1.2 Frågeställning

- I vilka sammanhang uppträder kvarts under brons och järnåldern?
- Hur har kvarts i gravkontexter tolkats tidigare utav arkeologer?
- Hur och när har kvarts brukats och deponerats vid begravningsritualerna?
- Speglar kvarts i gravkontexter en eskatologisk föreställningsvärld?

1.3 Avgränsning och material

Detta är en litteraturstudie där arkeologiska rapporter, böcker, avhandlingar och artiklar kommer ligga till grund för uppsatsen. Min fokus kommer att ligga på förhistoriska gravar från bronsåldern fram till vendeltid i Sverige men även behandla mindre områden i Skandinavien och Storbritanniens gravar från stenåldern fram till vikingatid. Eskatologi och gravritualer kommer att behandlas utifrån bronsåldern och järnålderns föreställningsvärld.

2. Teoretiska perspektiv

Grävningsrapporten är en del av upplevelsen vid en arkeologisk utgrävning. Den skrivs ner i en vetenskaplig text i ett försök till att återberätta det som iakttagits. Vid grävningen tas jordlager, strukturer och miljoner av arkeologiska, botaniska och kemiska substanser bort och de avlägsnas från sin ursprungliga kontext och ifrån varandra. Sedan genom foton, registreringar och skisser tecknar man ner det som verkar vara av största vikt. I rapporten försöker man återskapa allt och texten blir det viktigaste källunderlaget (Olsen 2003:246). Arkeologer värderar det arkeologiska materialet, väljer artefakter och material och jämför för att se vad som lämpar sig bäst för att få svar på sina frågor (Lindgren 2004:10). Genom fältarbetet får vi grunden för all erfarenhet och tolkningar inom arkeologin. Här föds idéer till hypoteser, tolkningar och diskussioner. Kaliff med flera använder sig av "religionsarkeologi" begreppet infördes av Åke Hultkrantz 1973. Det handlar inte om att göra religiösa tolkningar på det arkeologiska materialet utan snarare att bredda dåtidens samhälle lite. Enligt Kaliff handlar det om att studera föreställningsvärld och religioner med olika metoder på det arkeologiska källmaterialet (Kaliff 1997:10). Tyvärr har registreringen inte alltid varit tillfredställande när det gäller slagen kvarts i olika kontexter. Mest troligt därför att den inte har uppfattats som meningsfull i sammanhanget (Carlie 2000:51). På vissa platser i landet är kvarts registrerad mer flitigt än andra, detta har förutom frånvaro av stenen även att göra med om arkeologerna har lagt någon uppmärksamhet på kvartsen eller inte (Goldhahn & Östigård 2007:175). Om vi har förväntningar inför en utgrävning på troliga fynd t.ex. metaller, keramik, stolphål eller ben kan man troligtvis i vissa fall bortse från några för ögat enklare småsten hävdar jag. Följande text är i stora drag en sammanfattning över teorier som behandlat det arkeologiska materialet.

Hur har den materiella kulturen tolkats?

Alla människor kan ge olika associationer runt samma föremål, såväl till äldre som nutida föremål, inga kopplingar är direkt fel. Hur skall vi tolka det arkeologiska materialet om associationer och innebörden av nutida föremål inte alltid är självklar? (Burström 1989:20). De fysiska spår av våra förfäders handlingar är det vi kallar för *materiell kultur*, och begreppet infördes av *kulturarkeologin* runt 1900-talet. Gravar, boplatser, artefakter och avfall är exempel på materiell kultur och är ofta det enda vi har för att försöka återge och tolka våra förfäders handlingar och deras samhällen. Fram till 1900-talet första hälft var det arkeologiska materialet främst en källa för att ge kulturarkeologin en kronologisk och kulturell klassificering av olika folk och deras utveckling över tid, olika teorier och diskussioner mellan sambandet materiell kultur och samhället fördes inte. Efter andra världskriget var många arkeologer skeptiska över att göra kulturella och etniska identifieringar endast genom det materiella materialet. På 1950-talet las fokus på materiella kulturens teknik och ekonomin vilket var det enda som en arkeolog i bästa fall kunde rekonstruera enligt kulturarkeologen Christopher Hawkes, att komma närmare tankegångar i en religiös föreställningsvärld, symbolism och ideologier var utom räckhåll för en arkeolog enligt Hawkes (Olsen 2003:151).

På 1960-talet inom den *processuella arkeologin* hävdade Lewis Binford att det arkeologiska materialet innehöll *alla* aspekter i ett samhälle. Binford lyfte fram tre olika indelningar av arkeologiska föremåls stil och funktion:

- 1) *Teknomiska* redskap, den praktiska användningen av ett föremål.
- 2) *Sociotekniska föremål*, visar på social status inte i första hand funktionellt redskap eller vapen.
- 3) *Ideotekniska föremål*, detta är ingenting annat än rituella föremål som har andligt innehåll som har används vid ceremonier (Olsen 2003:152).

Efter att ha delat in sina fynd i en av dessa tre grupper kunde man gå vidare att läsa ekonomisk och social status ur dem enligt Binford. Frågan är hur hållbart det är att dela in artefakter i praktisk funktion och symbolisk funktion? Var gränsen går är svårtolkad, visst ligger båda kategorierna nära varandra men den materiella kulturen är ofta både teknomiska och sociotekniska, precis som våra kläder. Inte har vi kläder endast av praktiska skäl, vi väljer utifrån tycke och smak men vill samtidigt uttrycka oss, alltså har våra kläder både en praktisk och symbolisk funktion för oss. Stilen runt den materiella kulturen är ett mycket omdiskuterat ämne. Hur har en keramikurna fått sin form och sina ornament? Är den utformad med en medveten eller omedveten handling? Att en artefakt skulle kunna dölja en identitet eller status och ge en skrev bild av verkligheten tog Binford ingen notis om. Det gjorde däremot anhängare till den *marxistiska arkeologin* under 1980-talet. Enligt denna inriktning menar man på att gravgåvor och gravskick kan ge en felaktig bild av samhället. Man kan dölja sin identitet och status medvetet. Att studera ornamentik och funktion är inget som marxister ägnar sin tid åt, tvärtom vad den postprocessuella arkeologin gör. Genom att vränga verklighetsbilden av de dåtida maktsamhällena och göra det legitimt är det som kallas *ideologi* enligt marxister (Olsen 2003:152-162).

Den *postprocessuella arkeologin* växte fram under 1980-talet av bl.a. brittiska arkeologer som Christopher Tilley, Barbara Bender, Michael Rowlands, John Barret och Ian Hodder som var centralfiguren (Olsen 2003:51). Den processuella arkeologin hade inte enligt Hodder m.fl. lagt vikt på individen utan mer på en ekologisk funktionalism, dvs. att kulturen betraktades som ett redskap i anpassning till naturen (Olsen 2003:41-42). Likheter, skillnader och förändringar av artefakter och fynd var direkt en konsekvens av ekologisk anpassning enligt den processuella arkeologin. Inom den postprocessuella arkeologin lade man större vikt till människan som individ, deras handlingar och bakomliggande motiv. Det arkeologiska materialet har används medvetet av våra förfäder genom att signalera kön, makt och status enligt postprocessuella tolkningar (Olsen 2003:52). Den *kontextuella arkeologin* drog fram under 1980-talet med Hodder som frontfigur. Ordet kontext kommer från det latinska ordet *contextere* som betyder väva eller binda samman (Olsen 2003:88). Han menade på att om vi skall tolka den materiella kulturen så är den beroende av sin kontext. Det går inte att tyda det materiella om vi inte sätter oss in i de gamla kulturerna menar Hodder m.fl. Förförståelse av kontexten gör det möjligt att göra en tolkning, men påverkas också utav tolkarens egna värderingar (Olsen 2003:56). Genom att se den materiella kulturen i förhållande till varandra kan arkeologer tolka och ur detta läsa en linjär text, fyndet kan få en direkt mening enligt Hodder. Denna tolkning att se materiell kultur som ett slags text fick kritik av bl.a. processuella arkeologen Colin

Renfrew där han motargumenterade och hävdade att detta kräver dock att man läser orden i rätt ordning och att materiell kultur aldrig är linjär vid en fyndplats, där råder kaos, det finns inte någon linjär struktur bland redskap och avfall vid en utgrävning (Olsen 2003:98). Hodder använde sig även inom *hermeneutiken* för att förstå varför människan har handlar som den har gjort. Här frågar man sig *hur* man förstår mer än vad man förstår (Olsen 2003:90). Här letade man inte efter en förklaring utan en förståelse och se det specifika för tidigare individer och samhällen (Jensen & Karlsson 2001:29). Genom empati för förståelse om forntida folk och kulturer och hur andra människor kan ha levt är detta ett sätt till att förstå och kanske få en helhet. Lindgren skriver:

Vi kan inte förklara något som vi inte förstår. Förståelse är grunden för all kunskap
(Lindgren 2004:16).

Intresset med att tolka gravar och begravningsceremonier har ökat i takt med den kontextuella arkeologins framfart. Man ser artefakter som aktiva i stället för passiva och kan symbolisera en avgränsning, manifestation eller kommunikation. Även ett ökat intresse för religioner avspeglas i ett ökat antal publikationer som släppts i Skandinavien och Storbritannien runt ämnet gravar, ritualer och olika gravskick (Kaliff 1997:8). I många kulturer har stenen dyrkats av det som finns inne i stenen likt ett energicentrum eller en andlighet. Men det finns inte *en* tolkning runt stenen utan många tolkningar runt fruktbarhet, naturdyrkan och förfäderskulter (Kaliff 1997:106). Det bör gå att tolka tankevärld och föreställningsvärld kring människan enligt Kaliff genom traditionellt arkeologiskt fältarbete och prova olika hypoteser kring den aktuella frågeställningen (Kaliff 1997:118). När föremål skall tolkas måste utgångspunkten ligga i dess kontext. Kvartsen finns dels naturligt i olika former och som ett bearbetat material i arkeologiska sammanhang. Inom arkeologiska sammanhang måste kvarts tolkas utifrån dess kontext. Vad är det vi ser? Hur skall vi förstå innebörden av vad vi ser? Liksom inom hermeneutiken måste en förförståelse och deduktiva metoder göras utifrån kvartsens kontexter. Jag kommer börja med ett stycke om olika trosföreställningarna och på hur folket på bronsåldern och järnåldern kan ha sett på döden och vad som hände med oss i livet efter detta.

2.1 Eskatologiska föreställningar under brons och järnåldern

För att bättre kunna förstå syfte och bruk av kvartsens förekomst måste vi få en inblick i människans eskatologiska föreställningsvärld. Man kan sammanfatta eskatologi med "läran om de yttersta tingen" (Kaliff 1997:20). Vad händer med vår själ efter döden? Detta innefattar reinkarnationer, återfödelse, dödsriken som himmelriken och helveten för den enskilda människan. När man ser till gravarna från denna tid så finns där ett antal variationer på gravskick. Detta kan tolkas att det har förekommit flera trosuppfattningar samtidigt under denna period i Skandinavien, och att det inte fanns *en* föreställning om livet efter döden utan flera (Kaliff 1997:20). Stora förändringar skedde i det ekonomiska och sociala samhället under denna tid som uttryckte sig även genom ett förändrat boendemönster (Burenhult 1991:69). Artelius behandlar frågan om artefakter, gravar och monument speglar föreställningsvärlden som människorna levde i förr (Artelius 2000:153). Att försöka tolka det

arkeologiska materialets religiösa betydelse är ett stort problem enligt religionshistoriker (Bowker 1991:18). Arkeologer har påvisat hur symbolismen och tolkningar runt föremål i religionsutövning kan ha ändrats under tid när förändringar i samhället skedde. Detta har i sin tur lett till en närmare förståelse av den religiösa och sociala innebörden, men med ett begränsat medgivande av religionshistorikerna. Vad döden *är* blir gestaltat av värderingarna i den befintliga samhällsstrukturen. I de forntida samhällena var döden en naturlig del i vardagen, och föreställningen om döden har vuxit fram under århundraden (Artelius 2000:158-162). Gravarna har fått ett visst utformande och utseende av symbolisk innebörd. Med utseendet på graven har människan uttryckt och markerat något. Detta har speglat hur folket kollektivt har sett på livet efter döden, deras eskatologiska föreställning blev för dem visualiserad genom graven. Graven kunde spegla status, religiös tillhörighet men även fungerat som gemensam mötesplats mellan de levande och döda, mellan andevärlden och jordelivet (Kaliff 1997:117). Gemensamt med alla världens folk och kulturer har vi döden, och många olika föreställningar om vad som händer när vi dör. Som arkeolog är det svårt att få grepp om tydliga karaktäristiska drag för en tidsperiod då variationerna har varit så stora (Goldhahn 1999:177).

2.2 Äldsta källor

Majoriteten av skriftliga nedteckningar från den förkristnas eskatologi kommer ifrån det isländska källmaterialet. Eddadikterna och skaldekväden (fornskandinavisk poesi) är de verk som med direkta källor kan ge mest om de fornkristnas kulturer. Många andra texter har indirekta källor och kan vara färgade av den kristna miljö som de skrevs i. Hur tillförlitliga dessa källor är har varit en omtalad diskussion bland forskare. Eftersom en stor del har nedskrivits för underhållningsvärde kan man inte klassa dessa skrifter för det vi kallar "historiska källor". Kanske kan vi välja se dem ur ett etnoarkeologiskt perspektiv, indikationer på ett tidigare samhälle utifrån geografiskt samma område men ur olika tidsepoker (Kaliff 1997:18-19). Den romerske författaren Cornelius Tacitus skrev sitt verk *Germania* år 98 där germanerna och deras kultur beskrevs. Här skriver han om den Nordiska fruktbarhetsgudinnan *Nerthus* som dyrkades av germanerna i fruktbarhetssamhället och som troligtvis hade sitt ursprung i den yngre bronsåldern (Burenhult 1991:191).

2.3 Färgen vit

I *Germania* beskrivs även att olika färger har haft en viktig betydelse i de germanska ritualerna. I den skandinaviska mytologin representerar vitt det transcendentala dvs. bortom den empiriska sinnevärden (Artelius 2000:174). Människan har använt sig av färg till olika ändamål har förekommit i de flesta samhällen. Kvarts har en speciell vit färg och dess skimmer och lyskraft kan ha uppfattats som magisk (Strömberg 2005:266). Carlie ser det mest troligt att färgen vit har haft en överlägsenhet i det gudomliga och kosmologiska under förhistorien. Att genom stenen under rådande eskatologi användes i begravningar för återfödande av själen och passagen till den nya världen. Om vi väljer att se kvartsen ur detta sätt kan vi få en förståelse till användandet under järnålderns begravningar enligt henne (Carlie 2000:57).

3. Graven

Från att ha begravt sina döda i megalitgravar under stenåldern gick man sakta över till ett enkelgravskick i olika stenmonument under äldre bronsåldern.

Megalitgravarna som exempelvis hällkistan fortsattes att användas parallellt med enkelgravarna i högar, rösen eller flatmarks gravar under bronsåldern (Goldhahn 1999:184-185). En gradvis övergång till brandgravskicket (kremering) sker under hela bronsåldern. Brandgravarna kan till en början ha tagits upp av vissa samhällen och på så sätt har det skett en gradvis förändring av gravskicket och eskatologin under generationer (Kaliff 1997:83). Bygravfält etableras i den äldre järnåldern, dels genom återanvändandet av äldre gravplatser från bronsåldern och anlägger sekundärbegravningar och även vänder sig till helt nya gravplatser för etableringen av gravfält. De nyetablerade gravplatser fick ett karaktäristisk utseende för äldre järnåldern men med lokala skillnader och gravfält etablerades. Variationen på gravskick såsom hög eller röse kombinerat med monument och andra stensättningar har varit stor på de nya gravplatserna (Strömberg 2005:159). Under bronsåldern och äldre järnålder hittar vi ofta gravfält i närheten av en boplatzlämning eller att gravar har placerats över byggnader, detta mönster möter vi i hela Skandinavien och delar av Europa. Karaktäristiska indikationer för boplatser t.ex. eldstäder, stolphål och gropar påträffas ofta tillsammans med gravar, när lämningarna sammanfaller är det mer troligt att de har använts i begravningsritualen, detta ser vi på gravfält främst från yngre bronsålder och äldre järnålder (Kaliff 1997:70-71).

I det följande stycket ger jag en generell beskrivning av de gravtyper som förekom under brons och järnåldern.

Röset är helt uppbyggt i sten och har vanligtvis en rund form, men förekommer oval och kvadratisk. Det är välvt eller har en hög profil. Man har inte lagt torv över röset men kan med tiden ha blivit överväxt. **Högen** har samma välvda eller höga profil som röset. Högen har ett kärnröse eller flera lager sten i mitten. Yttre delen av högen är uppbyggt av jordlager och övertäckt av torv. Vanligtvis är högen rund men förekommer kvadratisk, rektangulär och oregelbunden (Strömberg 2005:76).



Bild 1. Rekonstruerat röse, Gotland.



Bild 2. Hög, Ingelstad Småland.

Stensättningen har många olika utseenden och storleks variationer. Den kan vara rund, kvadratisk, mångkantig, oval, skeppsformig och triangulär. Typen har en ganska flackt välvd profil och kan innehålla bara stenar eller byggd med stenar och jord eller helt övertorvad i sin konstruktion. I alla dess former och variationer kan diametern på stensättningar ligga mellan 3 till 20 meter. En stensättning kan innehålla kantkedjor och kantrännor som avgränsar graven. I stensättningens centrala del kan en mittsten eller mitthög/röse eller gravklot ha placerats (Strömberg 2005:76).

Stenpackningen är mindre än stensättningar och innehåller bara sten och har en flat profil. **Flatmarksgraven** är inte synliga för oss i dag och har ingen synlig markering i form av ex. en sten över sig (Strömberg 2005:76-77). Ofta innehåller flatmarksgraven

en urna med brända ben, över urnan kan en locksten ligga eller en annan urna (Kaliff 1997:83).

Domarringen är anlagda på platt mark vanligtvis med klumpstenar eller resta stenar oftast 5 till 12 stycken i en rund eller oval form. De har satts med jämna mellanrum från vandra och är ofta ½ till en meter höga. **Treudden** är en form av stensättning, det är en liksidig triangel med insvängda sidor, en del treuddar har formationen som en stjärna. Den resta stenen är ofta ett monument helt enskilt eller har placerats i en hög, röse eller olika stenpackningar (Strömberg 2005:77).

Det finns många dimensioner runt **skärvstenshögar** från bronsåldern. Från flera skärvstenshögar hittar man fynd daterade till bronsåldern och äldre järnåldern vilket visar på ett långt tidsspänn av användandet, med en majoritet till bronsåldern (Bolin 1999:159-160). Fynden i en skärvstenshög är ofta återkommande som sten, kvarts, keramik, malstenar, slipstenar, brynen, brända och obrända djurben, bland de brända benen finns även människoben! Inga fynd av vapen, bronssmycken har hittats i högar. Föremål förknippade med metallurgisk aktivitet som deglar och gjutformar påträffas i skärvstenshögar från yngre bronsåldern. Tolkningarna runt skärvstenshögar har med tiden blivit mer mytologiserande och mer förknippade med ceremoniella företeelser pga. människoben och de metallurgiska restprodukterna som hittas i dem (Karenby 1999:116-121).

Nu närmast följer ett stycke om begravningen men även begravningsritualens innebörd och syfte samt möjliga orsaker till det valda gravskicket. Jag tänkte även ge en sammanfattning av Van Genneps väl refererade övergångsriter och faser vid en begravning. Avslutningsvis i detta stycke sammanfattas bålplatsen som kan knytas till begravningsritualernas och gravplatsens kontext.



Bild 3. Flatmarksgrav - yngre brons.

3.1 Begravningen

Olika kulturer har haft olika begravningsritualer och orsakerna bakom de olika ritualerna och gravskicken har valts utifrån flera olika orsaker. Avsikterna bakom de olika begravningsritualerna kan vara följande:

- 1) Att den döde inte går igen, håller sig i graven genom fysiska hinder.
- 2) I många fall kan den döde gå igen, det beror på hur pass väl de efterlevande offrade och tog om hand om den döde, man lugnar den dödes själ.
- 3) Vid kremering frigöra själen från kroppen så att den döde kan komma till ett dödsrike.
- 4) Att göra en grav, en boning åt den döda eller den balsamerade kroppen.
- 5) Att förstärka sin kultplats/begravningsplats med ytterligare ben från en död.

Kremeringens syfte har i många kulturer varit är att snabbt frigöra själen från kroppen och föras bort av röken och vidare till något dödsrike. I flertalet trosläror symboliserar elden gudomlighet och representerar återfödelse och återväxt. Man kan ha sett kremeringen som ett sista offer, man offrade sin egen kropp, och från detta återfödas i en ny värld tillsammans med sina förfäder. I vediska texter beskrivs detta som en människas tredje födsel "*rite de passage*" (Kaliff 1997:81). Kopplingar till bronsålderssamhällen med soldyrkan kan ge förklaring till brandgravskicket. Solen kan ha betraktats som urkraft och livets källa elden ger en symbol för solen och kremeringen skulle ge den döde solens kraft. Solen har i olika delar av världen varit oföränderlig och alltid densamma. Månen däremot förknippas ofta med återfödelse, det föränderliga. Att själen efter döden kom till månen och slutligen till solen finns nedtecknat i grekiska källor från 100-talet e.kr. (Kaliff 1997:81). Många forskare refererar till Arnold van Genneps berömda verk "*Rite de passage*" bl.a. Artelius (Artelius 2000:223) och Goldhahn (Goldhahn 1999:197-208) och analyserar hans övergångsriter när en människa dör. Van Genneps delar in den rituella processen i tre faser:

Separationsfas – Den döde är fortfarande kvar i det levande samhället bland de efterlevande och har inte kommit vidare till ett efterlivsstadium (Artelius 2000:225). Man separerar den döde från sina tillhörigheter, eventuellt bränner man tillhörigheter såsom hus, ägodelar och djur. Eftersom döden alltid har varit fruktad behöver folket i kontrollerade former göra den hanterbar. Separationsfasen har haft fler än ett syfte inte minst hos de efterlevande, här förbereder man kroppen för transitionsfasen- inför övergången "till det andra". I denna första fas tvättas kroppen och tas om hand och kläs på. I Danmark har de välbevarade ekstamskistorna från äldre bronsåldern gett oss informationen att de döda begravdes i helt nya kläder innan de lades ner i sina kistor. Manikyr och vackra håruppsättningar har tilldelats kvinnorna och männen är nyrakade, mat och dryck har även lagts ner (Goldhahn 1999:200). Genom en kremering bli det påtagligt för de efterlevande att den avlidne är på väg till ett nästa liv. Det är i samband med kremeringen som vi påträffar personliga föremål och artefakter som har deponerats och bränts på bålet (Artelius 2000:225). Exempel på föremål i brandgravar förutom brända ben är keramik, matrester, malstenar, skärvsten och även djurben. I vår historiska tid varit en

förekommande tro att man fortsatte med samma yrke i dödsriket som man hade tillämpat i jordelivet. En smed, snickare eller skomakare behövde sina verktyg ditt han var på väg (Kaliff 1997:98-99).

Transitionsfas - I denna fas separeras den döde ifrån de levandes värld. I denna transitionsfas befinner sig den döde mellan två världar, har lämnat det gamla tillståndet men inte kommit till "den nya". Efterbehandling är ett "mellanstadium" där alla brända ben samlas ihop för att krossas och bearbetas. I denna andra fas förstörs keramikkrärl, hundar har offerats och stenar slås i bitar och hittas spridda över hela bålplatsen. Dessa handlingar är individuella i varje grav och har gett en olikartad fyndspridning. Måltider kan ha förekommit under denna fas då man funnit keramik med matskorpor och härdar med endast nötkreatur och svin som påträffats intill gravarna.

Inkorporering - Gravläggning är tredje och sista fasen, nu är den döde död och har kommit vidare till dödsriket. Nu läggs gravgåvor och offer ner i gravgömmen eller omkring den. Blommor, pärlor och vita stenar har deponerats på ett mycket noggrant sätt. Här är gåvorna av naturlig karaktär och är mycket enkla. Symboliken med dessa enkla gåvor har en mycket central religiös meningsinnehåll och varit mycket viktiga för det sociala samhället. Det är rimligt att påstå att genom att synliggöra samhällets tro på nybildning och återfödelse använda fruktbarhetssymboler i och med detta tillvägagångssätt. Efter gravläggning kunde ett gravmonument byggas (Artelius 2000:225-227). Under den sista och följande inkorporeringen stärks gruppen upp igen efter kris och sorg och det gestaltas genom festligheter, sång och dans (Goldhahn 1999:207).

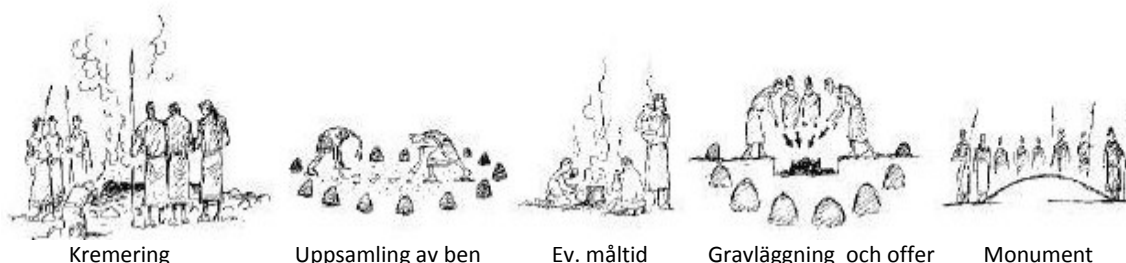


Bild 4. Begravningsceremoni med kremering.

Artelius berättar utifrån begravningsplatsen Sannnagård i Halland där majoriteten var brandgravar daterade till brons och äldre järnålder, där kunde han se två sorters bålplatser. Om bålen var den slutliga gravplatsen så hade alltid en rund bålplats byggts upp. Där fanns en annan typ av bålplats som tolkades som om den hade används flera gånger, här var det renskrapat och inga andra fynd eller lämningar kunde tas om hand. Lämningar av hus i form av stolphål hade fått krossat ben deponerat vid sig. Artelius har tidigare gjort tolkning att benen har efterbehandlats, krossats och rengjorts i boplatslämningen eller i "dödshuset" som Artelius uttrycker det. Efter en säkerligen noggrann behandling har benen varit klara för att deponeras i

den slutgiltiga graven (Artelius 2000:209-212). Varför krossades benen? Kaliff uttrycker att rent hypotetiskt skulle en mindre mängd ben krossats i skålgropar nära kremeringsplatser. Att "mala" benen kan ha symboliserat något inom den fruktbarhetskult som rådde och även ha ett samband med malstenarna som påträffas i många gravar från denna tid (Kaliff 1997:116). Kaliff nämner att mycket mindre mängd ben påträffas i gravar från bronsåldern och äldre järnåldern än vad man förväntar sig att hitta från en kremering av en människa. Även om man räknar in förmultning av ben och ojämn temperatur vid kremering så lutar det ändå till att man enbart har placerat en viss mängd ben i graven. Vad som hänt med resterande ben vet man inte, Kaliff menar att man kan ha deponerat runt om i sin hemtrakt som på åkern, i närliggande sjöar, åkermark mm. (Kaliff 1997:90-92).

4. Tidigare forskning om bearbetad kvarts

Slagen kvarts uppmärksammades på stenåldersboplatser under tidigt 1900-tal och förståelsen på hur kvartsen har ingått i den kulturella kontexten har varit problematisk (Lindgren 2004:26). Slagen kvarts har rent allmänt påträffats i gravar från bronsåldern fram till vikingatid, ifrån Halland, Blekinge, Bohuslän ända upp till Uppland och syd-västra Norge (Lundborg 1972:58-59.). Bara ett fåtal fynd av slagen kvarts i gravar finns längre norrut i Dalarna och Västerbotten (Carlie 2000: 48). I avhandlingen *Människor och kvarts* av Christina Lindgren behandlas kvarts. Hennes syfte är att förstå relationen mellan kvartsens stenteknologi och samhälle under stenåldern i Mellansverige (Lindgren 2004:9). Tolkningar av slagen kvarts görs utifrån ett gravfält i Lilla Sylta utanför Stockholm och där drar hon kopplingar till den mytologiska litteraturen som finns, läs mer i avsnittet "Kvarts i gravar under brons och järnåldern" (Fahlander & Östigård 2008:155-159). Ytterligare tolkning till den nordiska mytologin ger Bertell där han ser ett samband med kvarts och guden Tor. Detta pga. samiska och finska mytologiska figurer som haft likheter med Tor. Dessa män har haft av vita kvartsföremål, möjligheter finns att även Tor har haft detta. Bertell stärker detta argument genom att se kvartsens förekomst i brandgravarna från yngre järnåldern, kvartsen har troligtvis gett samma beskydd som Torshammarringarna. Denna tolkning gäller dock inte alltid men i vissa fall av den nordiska mytkontexten enligt Bertell (Carlie 2009:58-59).

Beträffande förekomsten av slagen kvarts i gravar är arkeologer som Anne Carlie, Tore Artelius, Anders Kaliff, Joakim Goldhahn och Bo Strömberg m fl. alla överens med att mer förståelse och förklaringar måste sökas till kvartsens förekomst (Goldhahn & Östigård 2007:170-171). Utifrån de material som Artelius har analyserat framför allt i de Halländska gravarna har en kontinuitet av kvartssmycken visat sig i de undersökta anläggningarna. En lång tradition av små runda kvartsstenar har utgjort en viktig komponent i de halländska gravtraditionerna från bronsåldern fram till vikingatid (Artelius 2000:174-175). I direkt anslutning till hållristningar påträffas ofta slagen kvarts tillsammans med slagen flinta nedanför hällen. Kvartsen är mer krossad än slagen och har inget syfte till att användas till redskap utan har endast

deponeras vid platsen. Eftersom ingen funktionell förklaring finns kan man tolka den slagna kvartsen som rituell och offerhandling (Bengtsson 2004:110). Det finns flera exempel på att kvarts har brutits intill hållristningsplatser i Skandinavien, detta har gjorts i varierad mängd av bronsmeden enligt Goldhahn (Goldhahn & Östigård 2007:164-166). Goldhahn menar att kvarts har varit ett viktigt mineral och kan ha tillskrivits en magisk innebörd under bronsåldern och att det därför inte är konstigt att kvarts påträffas i gravar bland personliga tillhörigheter (Goldhahn & Östigård 2007:180). Kvartsen har varit en komponent i bronsålderns ceremonier och riter och kan ha varit föremål för att bota sjuka, se in i framtiden, få kontakt med våra förfäder. Kvartsen har troligtvis förekommit i många olika sammanhang och i olika former, och stenen har förmodligen haft skilda syften under hela bronsåldern och järnåldern (Goldhahn & Östigård 2007: 204-206). Goldhahn nämner att bristen på entusiasm runt kvarts kan ha att göra med att arkeologens egna förväntningar vid en utgrävning inte stannar upp och matchar med några stenbitar (Goldhahn & Östigård 2007:160). Kallif tolkar föremålen i gravar som att den döde hade en användning av föremålen och hade en nytta av i nästa liv. Kanske har föremålen underlättat resan över och få en bättre tillvaro i nästa liv (Kaliff 1997:100). Ofta i diskussioner kring tolkningen av kvarts och dess kontext nämns fruktbarhet och magi. Kvartsen skulle då symbolisera fruktsamhet och den runda utformningen på graven symbolisera livet och dödens cykel. Utifrån järnåldersgravfältet i Tiraholm skriver Anne Carlie att kvartsen bör ses som en del i konstruktionen, gravens nedre lager har symboliserat moder jord och den översta välvda formen på röset liknas vid himlavalvet. Kvartsen kan ha haft en magisk skyddande roll i konstruktionen. Läs mer om Tiraholms gravrösen i avsnittet "Kvarts i gravar under brons och äldre järnåldern" (Carlie 2000:55-56). Carlie tror att brukning av den vita stenen introducerades i större omfattning just yngre järnåldern och den symboliska meningen med kvarts har varit stark under yngre järnåldern. Samtidigt har kvartsen inte används i alla gravar utan endast i vissa. Så vad har då stenen haft för mening och funktion under denna tid kan man fråga sig. Den vita färgen har förknippats med fertilitet och livets cykel och parallellt dras till "hellige hvite steiner". Man kan bara spekulera att stenen kan ha markerade status på den döda, någon särskild person i samhället eller som hade något speciellt behov i form av beskydd. Om personen i graven hade en plågsam död och fick genom den magiska kvartsen en underlättande resa till den andra världen där själen föddes på nytt är en av många teorier (Carlie 2000:44-57).

Den slagna kvartsen påträffas även i rösen i England, Wales och på Irland. I ett bronsåldersröse i Olcote på Hebriderna har ett röse täckts av kvarts i övre topplagret och man tror att detta har väckt uppseende på långt håll eller har avskräckt obehöriga. Här är kvartsstenar förknippade med bronsåldersgravar och i vissa fall förknippade med månen och dess rörelse, särskilt 18.4-års cykel då månen bara rör sig högt och lågt vid horisonten under två veckors tid så kallad "lunar standstill". Flera nyligen gjorda undersökningar stärker den kontroversiella teorin att kvarts inte bara förknippas med begravingar och månen utan föreslår att de är sammankopplade med varandra. Artikeln citerar till i Aubrey Burl :

It may not be too fanciful to think that they saw, in the litter of quartz that glittered so brilliantly in the moonlight, fragments of the moon itself. The same connections between quartz, moon and death may have led to the frequent deposits of quartz and white pebbles with burials in prehistoric Britain

(Warren & Neighbour 2004:86-91).

Vid Arkeologisk Museum i Stavanger berättar arkeologen Olle Hemdorff att man under de sista 4 åren har uppmärksammat för första gången ett 10-tal vikingagravar med dåtidens "antikviteter" i gravarna. Inne i graven har stenyxor och amuletter i kvarts, flinta eller små runda stenar från stenåldern lagts för att beskydda och bringa lycka i dödsriket menar Hemdorff. Några utav amuletterna har varit bearbetade andra inte. Dessa stenar hade vikingarna med sig i bagaget hem från sina resor från Island. Dessa har sedan används vid begravingar, kanske deras egen. Tyvärr har inte dessa småstenar fått mycket eller ingen betydelse i kontexten under tidigare utgrävningar. Därför finns lite inregistrerat i rapporter vid arkeologiskt material redovisning. Med grundligare undersökningar de senaste åren har arkeologer fått större förståelse för betydelsen av dessa artefakter, och kan se ett samband mellan flera gravfynd från olika delar av Norge menar Hemdorff. Även i Danmark och Sverige har man funnit "antikviteter" i gravar från yngre järnåldern (Elektronisk källa 1).

Utifrån olika kontexter och lång kontinuitet som kvarts framträder i förstår vi att kvarts spelat flera roller. Kvarts har haft olika användningsområden såväl funktionella och som ceremoniella och varit en del av den eskatologiska föreställnings världen. En mer detaljerad inblick på slagen kvarts i arkeologiska sammanhang kommer att ges längre fram i uppsatsen. Nu närmast följer ett avsnitt om kvartsen som råmaterial och dess egenskaper.

5. Geologiska och teknologiska egenskaper av kvarts

5.1 Fysikaliska egenskaper

Kvarts (SiO_2 kiseldioxid) är ett mineral, ett oorganiskt ämne som definieras av sin kemiska sammansättning och kristallstruktur. Den är ofta gråvit i färgen och halvgenomskinlig men förekommer i flera färgvariationer. De mest vanliga mineralerna är fältspat, kvarts och glimmer. Det är fältspaterna som är de vanligaste mineralen i jordskorpan och utgör ca 12 % av jordens yta (Lundegårdh 1994:34). För att kunna tolka ett material måste man veta ämnets fysikaliska egenskaper och praktiska användningsområden. Den bergarten som består av kvarts heter *kvartsit*. Kvarts bildas när kristaller växer i en spricka av en annan bergart en så kallad kvartsgång. Större uppbyggnad av den vita kvartskristallen bör



Bild 5. Kvartsit.

kallas kvartsit även om vi fortsätter att kalla den kvarts (Elektroniska källa 2). Kvarts är ett mycket hårt mineral med hög värmetålighet och olöslig i syror (Loberg 1999:353). Hur hårt ett mineral blir bestäms av kristallstrukturen och bindningen mellan atomerna. Eftersom det är vanskligt att bedöma kvarts efter färgen använder man sig av andra egenskaper som mineraler har t.ex. dess hårdhet (Elektronisk källa 3). Kvarts kan inte repas med kniv men kan i sin tur repa fönsterglas. Den tyske mineralogen Friedrich Mohs sammanställde 1912 en 10 gradig skala som används än i dag för att klassificera hårdheten på mineraler. Med skalan 1-10, från de mjukaste mineral till hårdaste, där kvarts ligger på plats 7 i skalan (Laufeld 1980:9). När kvarts värms upp till 600-700 grader sker en omvandling av kristallstrukturen från alfa (låg kvarts) till beta kvarts (hög kvarts). När kvartsen svalnar igen har kristallen ändrat sin form, för en kvartsbit som består av en kristall spelar det ingen roll men för kvartsit som består av flera kristaller har stenen försvagats som material och den går lättare sönder efter denna process (Elektronisk källa 2). Vid hantering av keramik kallas denna kritiska punkt för "kvartspunkten" och den sker vid 575 grader. För att undvika att godset sprängs eller spricker låter man temperaturen gå långsamt över denna temperatur (Elektronisk källa 4).

Den mesta utav kvartsen är vit kallas och kallas även mjölkkvarts, den har brutits på många ställen i Sverige. Ca 230 000 ton har brutits från Härsbacka gruva i sydöstra Uppland från 1890-talet fram till andra världskrigets slut. Nu bryter man störst kvantitet från Långsjökullen i västra Ångermanland (Lundegårdh & Laufeld 1984:159). Idag använder vi ren vit kvarts som en industriråvara och används till framställning av porslin, lergodstillverkning, till keramikglasyr, glas och används i vägbeläggningar pga. sin förmåga att reflektera ljus (Laufeld 1980: 56). Kvarts vittrar aldrig sönder i vårt klimat, kvarts finns kvar när andra mineral genom köldpåverkan, frostsprängningar lösts upp av frätande ämnen i luft eller vatten och blir till stoft (Lundegårdh 1994:35). Kvartsen förekommer i olika former, välkristalliserade och mindre välkristalliserande. Till de välkristalliserade med stora enskilda kristaller hör bergskristall, ametist, citrin och röktopas medan till de mindre välkristalliserade formerna hör mjölkkvarts, blåkvarts, rökkvarts och rosenkvarts, det är ofta dessa som redskapen är tillverkade av i förhistorisk tid. Att mineralen har olika färger beror på att den blivit förorenad, exempel innehåller rosenkvartsen järnoxid (Lindgren 2004:23-24). Ett ljusfenomen som kvarts besitter går under namnet *triboluminescence*, det är ett optiskt ljusfenomen som ger ett klart kortvarigt vitt sken. Detta ljus uppstår när två kvartsstenar slås eller gnids mot varandra och den mekaniska kraften övergår till en elektrisk laddning och ger ifrån sig ett sken (Goldhahn & Östigård 2007:198-199).



Bild 6. Triboluminescence.

6. Kvarts i arkeologiska sammanhang

6.1 Bearbetad kvarts

Kvartsen och fenomenet med vita stenar har en tydligt större spridning i Skandinavien än i resten av Europa (Strömberg 2005:266). Kvarts vanliga förekomst i naturen och dess egenskaper har gjort den till ett vanligt material att tillverka redskap av under vår förhistoria. Den förekommer över hela Sverige och förekomsten är mest centrerad i de norra och östra delarna, men finns även i de flintrika regionerna i Skåne. De vanligast förekommande artefakterna av kvarts är pilspetsar, skärar, knivar och skrapor. Större föremål som yxor och dolkar är mer sällsynta pga. kvartsens fragmentering (Lindgren 2004:23-24). Lindgren menar att intresset av forskare i stenteknologi är mera intresserade av den teknologiska biten på de mer komplicerade föremål än kvarts och att som råmaterial har värderats till ett sämre och mindre intressant material än flinta och obsidian (Lindgren 2004:10).

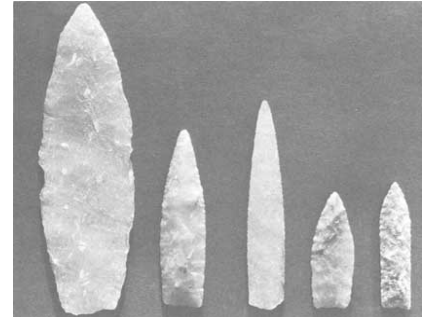


Bild 7. Kvartsspetsar.

6.2 Slagtekniker

När det gäller bearbetad kvarts är den vanligaste slagtekniken på kvarts *plattformsmetod* och *bipolär reduktionsmetod*. Bägge teknikerna använder sig av en knacksten, vid plattformsmetoden slår knackstenen på kvartsstycket som hålls i handen, vid den bipolära slagmetoden vilar kvartsen mot en markfast större sten som ett stöd. Även en tredje metod finns *städmetoden* där plattformskärnan hålls mot ett stöd och har en stödkant distalt på kärnan (Lindgren 2004:35-36). Fynd från mellan Sverige och Norrland visar att den bipolära tekniken dominerade i den äldre stenåldern, plattformstekniken har varit vanligast förekommande i den yngre stenåldern (Sörensen m.fl. 1988:12).



Bild 8. Plattformsteknik.



Bild 9. Bipolär reduktionsmetod.

När slag riktas mot en kvartsbit så splittras detta hårda mineral till mycket vassa, flisiga fragment som får en musslig struktur (Elektronisk källa 3). Kvartsen fragmenterar lättare vid bearbetning än flintan, det har att göra med kristallernas uppbyggnad i kvartsen. Fragmentering är en av orsakerna till att större föremål har varit svårare att tillverka. Detta behöver inte nödvändigtvis vara till kvartsens nackdel utan kanske en egenskap som har eftersöktes enligt Lindgren (Lindgren 2004:23). Det är svårt att skilja bearbetad kvarts från naturliga söndersprängda stycken. Ju renare kvarts ju färre små frakturer blir det i biten. Bergskristall är en ren kvarts med stora kristaller och har få brytsprickor i den är det lättare att få hela avslag. Är det redan en spricka eller ojämnhet i ett kvartsföremål kan man med viss fördel slå längs denna fina spricka och på så sätt "styra" sina avslag. Spår/sprick analyser i stenen har visat att kvartsredskapen har en mer hållbar egg än föremål i flinta. Tack vare sin kristalluppbyggnad och höga fragmentering har kvartsen varit idealisk att tillverka små föremål som pilspetsar, skrapor och knivar men också en skicklighet att utöva då kvartsen ofta går itu (Sörensen m.fl. 1988:13-14).



Bild 10. Kvartsavslag.

7. Förekomst av slagen kvarts under brons och järnåldern

I detta avsnitt vill jag redogöra kvarts olika användnings områden och förekomst på fyndplatser under brons och äldre järnåldern som bl.a. hållristningsplatser och i skärvstenshögar. Jag tar inte upp kvarts i gravsammanhang här utan det kommer i ett eget avsnitt efter detta.

En del forskare hävdar att kvarts har används till att magra keramik, gjutformar och deglar vid metallurgisk framställning. Enligt Goldhahn har bronsålderssmiden haft en nära arbetsrelation till kvartsen, inte bara i ceremoniella sammanhang utan också i funktionellt syfte (Goldhahn & Östigård 2007:206). För arkeologen Ole Stilborg har kvarstens betydelse för bronsålderssamhället inte varit byggd på användningsområdet runt keramiken och i de teknisk keramiska hantverken. Ofta är keramiken till gjutdeglar och gjutformar naturligt kvartsrika och medvetet valt en lera rik på kvartssand. Stilborg menar att det bygger på en gammal tradition och kan kopplas till de lagren av vitbränd flinta runt de mellanneolitiska megalitgravarna (Elektronisk källa 2). Vid bronstillverkning och framställandet utan koppar har kvarts används som flussmedel. Kopparmalmen genomgår en rad olika processer i syfte att förbränna svavlet i malmen. I ett utav momenten vill man underlätta slaggbildningen och tillsätter kvarts som flussmedel (Johansson 1993:68). Förekomsten av kvarts är regelbunden i skärvstenshögar på boplatser med eller utan spår av metallurgisk framställning i sig. Ett exempel kan ges på en skärvstenshög från

Sunneränga i Småland där en kantkedja i kvarts omgav skärvtenshögen och som även hade en vit botten av kvartsstenar (Goldhahn & Östigård 2007:169-170).

Intill hållristningsplatser är slagen kvarts och flinta de vanligast förekommande fyndmaterialen från bronsåldern. Bengtsson nämner i *Bilder vid vattnen* att vid de undersökta hållristningslokaler som gjordes av författaren förekom slagen kvarts vid 28 av de 30 undersökta platserna. Kvartsen har slagits och deponerats intill hållbilderna och även lagts i sprickor och skrevor i hållen (Bengtsson 2004:112). Vid hållristningslokalen i Tossene socken (Raä 446) fann man ca.20 kg. bergart varav ca.17 kg. var kvarts. Här är troligtvis en ceremoniplats med hållristningar och med boplatsspår (Håkansdotter 2010:35,44). I en av sprickorna som löpte tvärs över hållen låg flinta, kvarts och bränd lera som täckts av mindre stenar som ett lock. Utan tvekan ser Bengtsson detta som en offerhandling (Bengtsson 2004:127-128). På platsen påträffades även fem knackstenar varav tre i kvarts och ett kvartsbryne. Tolkningen runt de övriga kvartsfynden är att även de medvetet har deponerats av ett syfte (Ling & Ragnesten 2008:53). På hållar runt om i Skandinavien förekommer hållristningar tillsammans med vecklade kvartsådror, Tjörn har flera ristningar med denna kombination. Skeppen på hållarna har en känsla av rörelse tillsammans med ådran. När hållristningen var nyhuggen är det troligt att det var svårt att skilja dem åt. Enligt Goldhahn har kvarts brutits från kvartsbrott eller kvartsådror i större och mindre kvantiteter intill hållristningslokaler och skålgropar i Skandinavien (Goldhahn & Östigård 2007:160-164). När en mindre stensättning skulle grävas ut på Hisingen i Göteborg 1975 visade det sig vara något helt annat än vad man hade tänkt sig. Fornlämningen växte och blev till slut cirka 70 x 30 meter stor och ingick i en stor bergsknalle som nu har betäckningen Tu 65 eller kallas "Kultberget i Unnered". Mellan stenarna över hela bergsknallen låg slagen kvarts och flinta. I botten under stenarna fanns ett sotlager men inga spår av ben eller att man har begravt någon på platsen. Platsen kan ha varit en ceremoniplats och samlingsplats där man eldade och spred kvarts och flinta. Ett par kvartsådror går direkt över berget, en del kvarts kan ha lossat på ett naturligt sätt, men det fanns ett par tydliga bitar av bearbetad kvarts på platsen. Bara 400 meter från platsen finns hållristningar som dateras till den yngre bronsåldern. Området kring bergsknallen är inte undersökt och kanske finns där spår av boplatser, eldstäder eller gravar i närheten (Andersson 2003:8-13). Från äldre järnåldern hittas kvarts på varierande platser och förutom i gravar hittas den under stora stenblock, nedlagd i våtmark och under stolphål till långhus daterade äldre järnåldern. Kvartsfynd från yngre järnåldern ligger däremot direkt i anslutning till gravar (Berthell 2003:215). Exempel på våtmarksfynd är offermossen i Käringsjön i Halland där fann man stora mängder kvarts som deponerats i sjön (Lundborg 1972:58).

I ovannämnd text har kvarts haft en funktionell viktig roll i metallurgisk framställning. Åsikterna går isär när det gäller kvartsens betydelse för bronsålderssmiden vid framställning av tekniskt keramiska hantverken. Kvartsen har verkat som depåfynd och offerfynd i olika marker och är vanligt förekommande vid hållristningsplatser, ceremoniplatser och i skärvtenshögar på boplatser. Nu närmast följer en fallstudie med kvarts förekomst i gravar, det är inte heltäckande utan mer generellt för att påvisa mängden kvarts man funnit i gravarna.

7.1 Kvarts i gravar

Fenomenet med kvarts i gravar daterade till bronsåldern förekommer i Halland, Blekinge, Bohuslän, Södermanland, Uppland och i syd-västra Norge, enstaka fynd från Dalarna och Västerbottens gravar. Den "vita stenen" förekommer i andra former än slagen kvarts. Benämningen "heliga vita stenar" trädde i bruk 1906 av den norske arkeologen Theodor Petersen då han refererade till en speciell sten som hade förekommit i ceremoniella sammanhang i syd-västra Norge. Stenen han syftade på hade ett fallosutseende och var ungefär en meter hög och påträffades ofta mitt i eller på högar från yngre järnåldern och i folkvandringstid. Stenen har förknippats med den manliga fruktbarheten. En annan typ av sten som inte skall förväxlas med "heliga vita stenar" är gravklotet, dessa förekommer i centrala delar av Sverige och på Gotland, Norge och Finland parallellt med "heliga vita stenar". Den har placerats på toppen av ett hög eller stensättning. Denna sten har kopplats till det kvinnliga könet och fertilitet. En tredje typ av vit sten är den slagna kvartsen som påträffas i gravarna i varierade mängder i gravmonumenten från bronsålder och framåt (Carlie 2000:48).

Utifrån danska gravar från äldre bronsåldern finns ett tretiotal kända läderväskor som tolkas som rituella lämningar pga. deras innehåll. Den mesta kända väskan är från Hvidegårdsmannen som omskrivs som en medicinman pga. hans gravgåvor. Han hittades 1845 i en hällkista med ett överbyggt röse, brända ben låg insvepta i en mantel på djurhudar som lagts på golvet av småsten. I hans läderväska hittas en snoksvans, ett ekorrhunge kranium, falkklo, fnöske, rötter, bronspincett, rakkniv, bärnstenspärla, en snäcka, flinta, en röd sten samt en mängd med andra småstenar (Goldhahn 2009:89-92). Enligt museumsinspektör Flemming Kaul på Nationalmuseet i Köpenhamn där fynden finns bevarade verkar mestadels av småstenarna vara granit men det finns enskilda vita stenar som kan tolkas som kvarts enligt honom (Elektronisk källa 5).

I de högar som blivit undersökta i södra Halland har få påträffats med slagen kvarts. Kvarts har påträffats mestadels i sekundärgravar i högar från äldre järnåldern som Röset i Espra, Kårarp, Vapnö, Båstad och Sannarp. I Esprahögen daterad till äldre bronsåldern har kvarts deponerats i ytskiktet av högen. I högen hade en liten sekundärgrav med 196 små bitar kvarts deponerats tillsammans med brända ben, högen hade ytterligare tre liknande sekundärgravar från äldre järnåldern (Carlie 2000: 49). I den översikten som Carlie gör över utgrävda bronsåldershögar i södra Halland innehöll 8 stycken bearbetad kvarts, kvartsen påträffades i sekundärgravar där **alla** daterades äldre järnåldern. Från denna tid daterades ytterligare 11 runda och 3 kvadratiska stensättningar där **alla** gravarna innehöll kvarts i varierande mängder (Strömberg 2005:267).

Stensättningar är inte lika undersökta som högar i södra Halland. Under de senaste årtionden har ett sextiototal stensättningar undersökts. Kvarts har varit närvarande i $\frac{1}{4}$ utav dessa. Det handlar om 11 runda och 3 kvadratiska stensättningar daterade till yngre bronsåldern och äldre järnåldern, med en majoritet daterad till järnåldern. De undersökta stensättningarna var lokaliserade i Folkared, Höstena, Ramsberg, Sannarp, Sibbarp och Sörby. Carlie hävdar att dokumentationen runt kvarts har varit

knapphändig och att det inte går att få ut några detaljer runt stenen i de gravar den påträffats. Detta kan ha berott på att den som grävde ut graven en gång inte har sett kvartsen som något betydelsefullt. I grävrapporter från Sörby kan man läsa: "Avsevärda mängder kvarts påträffas i ytskiktet på stensättningen när man avtorvade och i bottenlagret" i Sibbarp rapporten står endast att "12 kilo kvarts samlades in från ytan av stensättningen vid utgrävningen" (Carlie 2000:51-52).

Förutom i högar och rösen har slagen kvarts deponerats i andra typer av gravar. Som i kremeringsplatsen A73 i Sannarp som jag tar upp senare i detta avsnitt. I en undersökning 1918 av 3 stycken skadade dösar hittar man i en, på ett djup av 10-25 cm, i mörk sandig jordlager, brända ben tillsammans med 130 stycken kvartsbitar. Under detta kom ett till lager med brända ben och stenar. Vid 50-60 djup påträffas bronsnitar, ett stycke järn och några andra artefakter. Denna grav daterades till yngre järnåldern. Norra Skogaby gravfält i Halland innehöll 16 jordblandade rösen med datering från äldre brons och äldre järnåldern. Här undersöktes sex rösen, i ett av rösena från bronsåldern fann man en sekundärbegravning från järnåldern, en urna med en kvartssten i botten på kärlet, ovanpå låg brända ben och flera järnartefakter (Carlie 2000:49-54). Andra sammanhang där slagen kvarts förekommit är i sprickor och klyftor i oregelbundna stensättningar (Andersson & Ragnesten 2005:138). Bilden nedan visar en urnegrav (Raä 544) funnen i ett röse i Tanum, Bohuslän med deponerade brända ben och en kvartssten till höger i urnan, daterad till yngre brons – äldre järnåldern (Gerdin & Munkenberg 2005:125-126).



Bild 11. Urnegrav Raä 544.

7.2 Fallstudie av kvarts i gravar från Halland och Stockholms län

På gravfältet i **Tiraholm** (Raä 129) i Unnaryds socken i Södra Halland undersöktes ett ca. 8 x 1 meter stort jordblandat röse. I röset påträffas över 500 kg slagen kvarts. Mestadels av kvartsen var lagd som ett bottenlager men hade även placerats högre upp i konstruktionen packat bland stenarna och ovanpå monumentet som en mantel. Inga daterbara fynd kunde registreras eller tas om hand, endast brända ben. Med hjälp av mikrotopografen och relationen till de andra gravarna kunde denna grav dateras till yngre bronsåldern och äldre järnåldern. Man påträffade kvarts i andra gravar som rösen, högar, stensättningar och flatmarksgravar på Tiraholms gravfält, men inte i så stora mängder. Att lägga kvarts som en mantel (i ytskiktet) över graven, har andra bronsåldersrösen med sekundärgravar från äldre järnåldern fått i Sannarp, Kårap och Vapnö alla i Halland (Carlie 2000:44-55).



Bild 12. Röse Raä 129 i Tiraholm.

Vid **Sannarp** gravfält (Raä 3) i Halland påträffades rikligt med kvarts.

Bo Strömberg skriver sin avhandling om detta gravfält och tar sammanlagt upp femtiotvå stycken gravar härifrån. Av dessa femtiotvå gravar innehöll tjugosju gravar eller strax över 50% slagen kvarts eller vita stenar. Från en liten bit till över 100 kilo per grav (Goldhahn & Östigård 2007:175). Kvarts har inte hittats i de primära gravarna från bronsåldern period II – III . Ett par bitar av kvarts påträffas i stenkistor och urnor som placerats i yngre bronsålders högar (Strömberg:2005:269). I dessa fynd kan kvarts ursprungligen varit inbakad i gravmonumenten och med tiden rört på sig dvs. ingen tydlig bild på att kvartsen skulle varit deponerad som en gravgåva i gravarna på detta gravfält (Strömberg 2005:273). I sekundärgravarna från äldre järnåldern påträffas kvarts i urnor i bronsåldershögarnas övre skikt, kvartsen har troligtvis deponerats under inkorporeringsfasen. Bruket av slagen kvarts i gravar visar en tydlighet under den äldre järnåldern, syfte på den kvadratiska stensättningen med den stora mängden kvarts i sig som beskrivs här nedan. Under den yngre järnåldern sprider sig kvarts i alla monumentens lager.

I en kvadratisk stensättning **A85** vid Sannarp påträffades ca. 100 kilo slagen kvarts. I brandgropen fanns rester av minst fyra olika kärl och brända ben i urnor troligtvis från en man och en vuxen individ. I brandlagret fanns keramikbitar efter tre olika kärl och delar av en trekantfibula. Mestadels av kvarts låg i brandlagret och stenen var kraftigt eldskadad. Det betyder att kvartsen har strötts ut på brandlagret innan kremeringen. I ytskiktet hade kvarts strötts som en mantel och säkerligen gett ett vitskimrande sken på gravfältet. I en mindre rund stensättning **A82** strax intill A85 visar analys av benen att det rörde sig om en 5-7 årigt barn och en äldre vuxen som har kremerats på samma brandlager i stensättningen och sedan deponerats i urnor. I graven fanns få bitar kvarts i ytskiktet men desstomer fynd av keramik, nål till en bronsfibula, skära av järn. Båda stensättningarna ovan är daterade till äldre järnåldern har en ganska låg profil på gravfältet men är placerade i den centrala delen av gravfältet mellan två äldre bronsåldershögar **A80 & A86**. Stensättningarna har byggts över brandlagret på båda gravarna A85 & A82 med urnegropar i de bägge gravarnas övre skikt. I bronsåldershögarna A80 & A86 har kvarts deponerats i alla skikt i monumenten. I andra gravar från bronsåldern har mindre kvarts lagts slutet inne i högar, som del av konstruktionen. Det finns heller ingen grav där kvarts har lagts enskilt i en barngrav, endast i samband med ungdoms och vuxengravar. Nedanför gravfältet hittades en kremeringsplatsplats (A73) ca.3 x 2,5 meter och 30 cm. djup med fynd av ½ kilo slagen kvarts. I det sotiga brandlagret fanns rester av en vuxen individ och keramikskärvor. Benen har troligtvis blivit deponerade i något utav monumenten på gravfältet. Över brandlagret hade en 40 centimeter vitt gravklot placerats.

De här tre olika monumenten ovan representerar tre olika begravningsritualer när kvarts varit närvarande. Separationsfasen och transitionsfas har troligtvis genomförts liknande den äldre traditionen medans inkorporeringen och monumentbyggandet i den tredje fasen har byggts direkt ovanför kremeringsplatsen och detta har skiljt dem åt. Nya influenser, idéer och traditioner kan komma att förändra gravmonumentens utseende. Skillnaden i fynd på de båda stensättningarna i Sannarp A82, A85 kan ha skett som en markering från ett tidigare hövdingsamhälle där människorna ville ta avstånd och skapa nya ceremonier runt sina döda, de skapade en distans från de gamla med att utforma något nytt. Möjlighet finns att människor anammade nya idéer och en såg en förändrad föreställningsvärld och de tidigare kulturtraditionerna kan ha ifrågasatts (Strömberg 2005:267-274).

På det yngre järnåldersgravfältet **Sannagård** (Raä 1:19 & Raä 3:1) låg det i cirka 30% av gravarna kvarts i gravgömmen som gravgåva. Kvartsen var utformad på två olika sätt: en grupp var koniskt utformade och den andra var mer kvadratisk utformade. Kvartsbitarna var ca. 3-10 cm stora och ofta låg en sten i graven men i ett fåtal gravar låg fler stenar tillsammans. Kvartsen hade troligtvis deponerats efter kremeringen och när askan av den döde hade svalnat eftersom kvartsen i alla gravar var opåverkad av eld (Bertell 2003:215). Efter kremering har graven täckts av en stensättning eller hög (Strömberg 2005:273). På Sannagårds gravfält i Halland tycks kvartsen varit framförallt deponerad i kvinnogravar (Artelius 2000:207).

I **Vistaberg** (Raä 117) i Huddinge socken utanför Stockholm grävdes ett mindre gravfält ut 2008. Man registrerade fyra brandgravar i tre runda stensättningar och en oregelbunden stensättning. I tre av gravarna påträffades stora mängder kvarts, i stensättning **A469** uppskattades ca 60 kg. Kvartsen var deponerad främst i den inre delen av stenpackningen och lagd direkt ovanpå de brända benen med en mindre mängd bronsföremål. Alla ben var oidentifierbara i denna grav. I den oregelbundna stensättningen **A226** påträffas enstaka större bitar kvarts ca. 5-10 cm. stora och en mindre mängd krossad kvarts, inga andra fynd. Av benen framkom det att det rörde sig om ett litet barn uppskattningsvis ca. 4 år men inget kön kunde bestämmas utav benen. Alla gravar på Vistaberg fick en datering till äldre järnåldern och i grävningssrapporten omnämns kvartsen som medvetet sönderslagen och bedömts som ett "konstruktionselement" ovanpå begravningen och inte som gravgåva (Elektronisk källa 6).



Bild 13. Röse A469, Vistaberg.

Christina Lindgren skriver en tolkning runt den slagna kvartsen utifrån gravfälten vid **Lilla Sylta** (Raä 91 & Raä 87), två gravfält strax intill varandra norr om Stockholm. Gravfälten har blandade gravmonument med dateringar från äldre bronsåldern fram till folkvandringstid. En av de äldsta lämningarna på gravfältet (Raä 91) är en rest sten (A2636) och ett boplatsspår i form av stolphål och bägge daterade till bronsåldern. På gravfältet Raä 91 undersöktes bl.a. ett röse (A1228) och tre större stensättningar (A581, A1632, A1708) och en skelettgrav (A1038) alla med stora mängder kvarts i sig. Gemensamt för dessa gravar var att de hade en stenkista i mitten av monumentet med brända ben (förutom skelettgraven) som inte kunde könsbestämmas och få ben kunde åldersdatera den döde. I röset **A1228** som hade en storlek på 8 x 9 meter och 1 meter hög daterat till mellersta delen av bronsåldern stod en rest sten (A2636) i kantkedjan. Övriga fynd i röset var brända ben, harts och totalt 12 kilo kvarts i botten på röset. Röset hade sekundärbegravningar med brända ben med gravgåvor i form av en kniv, keramik som daterades till folkvandringstid. I stensättning **A581** påträffar man stora mängder kvarts direkt under torven med en ökad koncentration mot mitten av graven in mot stenkistan. Stensättningen var 14 x 16 och en halv meter hög. Den slagna kvartsen fanns ända ner under bottenlagret av sten, totala mängden kvarts var 510 kilo. De övriga fynden i stensättningen var brända ben, ett sandstensbryne, två slipstenar i sandsten, spelpjäser i svart glas, järnegg från svärd och keramik och de daterades till folkvandringstid, 400 e.kr. I den andra stensättningen **A1632** var 16 x 18 meter och strax över en meter hög var den totala mängden kvarts 270 kg, mestadels av kvartsen låg placerad runt gravkammaren i mitten av monumentet men låg även spridd i ytskiktet. I denna stensättning var det troligtvis en man som blivit begravd baserat på gravfynden av metall fragment av olika vapen. Graven daterades till 540-660- talet. I den sista stensättningen **A1708** även den med en stenkista i mitten hade en diameter på 11 meter och 1 meter hög. Här fann man brända ben, harts och 5 kilo kvarts. Kvartsen låg mestadels i topplagret över stensättningen. I den runda stensättning **A1038** som mätte 4 x 5 meter finner man en skelettgrav, obrända ben i mycket dåligt skikt av en vuxen individ, inga andra fynd. Benen kunde inte C-14 dateras ingen kön eller åldersdatering göras av benen. Kvartsen var deponerad i toppskiktet på graven. Av tidpress grävdes denna stensättning ut på tidsbesparande metoder och man uppskattade kvartsmängden och beskrev den som "tämligen riklig". Inga ben på gravfält Raä 91 kan uppvisa ben som är könsindikerade, men i vissa fall har man kunnat avgöra en ungefärlig ålder på den döde. På gravfältet 87:1 påträffas kvarts i de större stensättningarna men inte i närheten så stora mängder som på gravfält Raä 91 (Elektronisk källa 7).

Vid undersökningen sökte man efter en naturlig kvartsådra eller kvartsbrott i närheten, men utan framgång. Detta har troligtvis inte varit ett projekt för en enskild människa utan har engagerat många människor i planering och transporter av kvartsen till platsen. Lindgren drar tolkning till *Gylfaginning* från Snorres Sturluson *Eddan* där jorden skapades av den fallne jätten Ymer. Av hans ben skapades man bergen och av hans krossade ben och tänder skapades sten och grus. Om man föreställer sig världen som en del av sin kropp så kommer det påverka din syn på hur du uppfattar landskapet och naturen omkring dig. Här kan kvarts ha spelat en roll i den ovan nämnda kontexten. Likheter på utseende är stora på de krossade kremerade

benen och kvartsen i Sylta. Färgen är ljus och snarlik, medvetet krossade och fragment i olika storlekar. Metaforen att kvarts tillsammans med ben skulle kunna ses som kroppen på den mytologiska jätten Ymer gjorde honom fysiskt verklig. Gravvar kan även ses som en passage till andra världar. På denna gård har man skapat skapelsemyter för att skapa en identitet och göra myterna mer legitima vilket ofta är syftet (Fahlander & Östigård 2008:155-159).



Bild 14. Slagen kvarts tv. brända ben th. från Lilla Sylta.

Summering av slagen kvarts från de fem gravfälten ovan:

Gravfält	Gravtyp	Kvarts	Deposition	Datering
Tiraholm	röse	>500 kilo	bottenlagret, topplagret	yngre brons – äldre järnåldern
Sannarp	kvadratisk stensättning A 85	ca. 100 kilo bränd	bottenlagret, topplagret	äldre järnåldern
Sannarp	rund stensättning A 82	fåtal bitar	i fyllningen	äldre järnåldern
Sannarp	hög A 80	917 gram	alla skikt	Bronsåldern
Sannarp	hög A 86	1 465 gram	alla skikt	Bronsåldern
Sannagård	30% av gravarna stensättning & högar	3- 10 cm stora, koniskt utformad	gravgömmen, gravgåva	yngre järnåldern
Vistaberg	rund stensättning A 226	enstaka större bitar	gravgömmen	äldre järnåldern
Vistaberg	rund stensättning A 469	ca. 60 kilo	gravgömmen	äldre järnåldern
Lilla Sylta	röse A 1228	12 kilo	bottenlagret	Folkvandringstid
Lilla Sylta	rund stensättning A 581	510 kilo	alla skikt	Folkvandringstid
Lilla Sylta	rundad stensättning A 1632	270 kilo	i mitten och topplagret	folkvandringstid- vendeltid
Lilla Sylta	rund stensättning A 1708	5 kilo	topplagret	Folkvandringstid
Lilla Sylta	rund stensättning A 1038	”tämligen riklig”	topplagret	?

Figur 1. Sammanställning på de redovisade gravfälternas gravmonument med förekomst av slagen kvarts.

Antydning finns att bruket av kvarts i gravar började under bronsåldern, men att etablerades under äldre järnåldern. Under denna period sprids kvarten i varierande mängd i alla skikt i brandgravarna som omslöt sig av ett stenmonument (Strömberg 2005:267-269, 273). Av variationer av de olika gravtyperna kan vi se stark kronologi på användning av kvarts i gravar. Sammanfattningsvis för de gravfält jag tagit upp har kvartsen påträffats i olika sorters gravtyper som dösar, högar, olika slags stenmonument innehållande brandgrav eller skelettgrav daterade till bronsåldern fram till vendeltid. Kvartsen förekommer i primära och sekundära barn och ungdoms gravar, kvinnogravar och mansgravar i olika kontexter. Av de gravar jag har tagit upp i detta stycke har det inte gått att fastställa det varit en man eller kvinnogravar förutom i Sannagård där det deponerats mer i kvinnogravar enligt Atrelius. Den grav där troligtvis en man låg begravd så var detta baserat på mansrelaterade gravgåvor. Kvarts ligger tillsammans med och utan metallföremål, ibland i urnor och i brandgrop. Variationen runt kvartsens kontext i gravar är mycket stor och frågan till **vem** och **varför** är återkommande.

8. Diskussion

Under förhistorisk tid uppträder kvarts i många olika kontexter att jag bara kan konstatera att den verkar ha varit mycket betydelsefull och har varit av stor vikt för våra förfäder, dels inom redskapstillverkningen, metallurgin och framförallt inom den rituella sfären. Med de stora mängder slagen kvart i vissa gravar visar på en speciell sorts begravning, person eller syfte i mina ögon. Särskilt när ingen naturlig kvartsåder finns i närheten utan det lutar åt en transporter med hundratals kilo kvarts till platsen verkar syftet varit av största vikt. Kvarts har valts av en anledning, inte vilken sten som helst passade till ändamålet. En märklig förförståelse är att man kan negligera flera hundra kilo kvarts i en förhistorisk grav samtidigt som man väljer att fokusera på enstaka metallföremål. Självklart är det fantastiskt med välbevarade metaller men uppståndelsen blir långt ifrån densamma. Hade vi förstätt innebörden i alla sammanhang, former och kontexter som stenen dyker upp i kanske kvartsen tagits på större allvar och kanske rent utav hade tillvaratagits mer vid fyndbearbetning. Lindgren, Goldhahn och Carlie var alla inne på att entusiasmen runt kvarts som material inte är vidare upphetsande (Lindgren 2004:10, Goldhahn & Östigård 2007:160, Carlie 2000:51). Jag tror att först när kvarts har arbetats till ett smycke eller redskap har det ett ökat värde som artefakt och arkeologiskt källmaterial, och jag frågar mig om svårdefinierbart och svårtolkat material är mindre intressant?

Tidigare tolkningar av kvarts

Det existerar en rad variationer av tolkningar av kvarts i gravkontexter inom arkeologi. Den har förknippats med fruktbarhet, magi, kan ha förmildrat resan till dödsriket, varit byggmaterial till gestaltningar till jättar i mytologin och gett Tors beskydd. Carlie ser ett "miniatyr cosmos" i rösen med moderjords runda form och himlavalv, och att kvarts har varit skyddande och magisk. Även Lindgren var inne på

att gestalta gravar till något annat än vad de är enligt min uppfattning, och i hennes symboliserar den jätten Ymer. Jag tror att människan alltid har sett på sina gravar med respekt och haft en helig plats runt sina gravar. Det verkar således ha varit viktigt att transformera platserna för de döda, göra den vacker för dels de döda men även för dem själva. Kwarts har troligtvis skimrat i solljuset och månljuset och gett en effektfullt vacker lyster. Det ligger mig närmare Kaliffs tolkning att stenen kan ha varit "bra att ha" i nästkommande liv eller någon form av skydd. Även tolkningar till röset på Hebriderna och det glittrande månroset ligger närmare mina egna spekulationer än "jättemonumentet". Att vikingar hämtade hem lyckoamuletter i kvarts och flinta och små runda stenar till sina gravar tyckte jag var mycket intressant och stärker mina funderingar om hur de lilla intetsägande (i våra ögon) kan förbises. Bearbetade kvartsamuletter har påträffats både i Norges och Sveriges gravar från yngre bronsåldern fram till folkvandringstid och vikingatid. Här framkom även att underlaget och dokumentationen på dessa småstenar inte varit stort eftersom den förbisets av många arkeologer tidigare, inte alla. Detta är ett exempel på vad jag menar med förväntningar vid en utgrävning, särskilt om man gräver ut en grav från vikingatid så kanske man förväntar sig mer än småsten i graven, men som troligtvis har spelat en mycket stor roll för den döde som reste vidare. Betydelsen av att lägga kilovis med kvarts eller bara en sten i en grav kan ha varit av största vikt och hade varit en omöjlighet att gravsätta den döde utan stenens närvaro och detta kan man inte blunda över. Innebörden med kvarts i graven kan ha varit lika mäktig och vägde lika tungt som en nedlagt verktyg, vapen eller en enstaka pärla. Det kan ha varit en förutsättning för den döde och/eller de som stannade kvar i jordelivet. Jag tror med all säkerhet att mörkertalet på kvarts i gravar är stort, självfallet har inte alla kvarts rapporterats in under alla grävningar och kommer heller inte göra det i fortsättningen.

Graven

Kan en liten sten ha samma innebörd som kilovis med kvarts, även om det är från samma tidsperiod? Tolkas de på samma sätt? Varför göra den enorma ansträngningen av utvinning och transport av kvarts om en liten sten bär på samma kraft? På Lilla Sylta har man gestaltat något, byggt ett monument, kanske har man gestaltat jätten Ymer som Lindgrens hypotes föreslog. Själv vet jag för lite om mytologins jättar och vet inte varför man vill ha en gestaltning utav honom i närheten. Men kvarts har inte bara varit ett konstruktionsmaterial. Kwarts påträffats även inne i graven som gravgåva och lagd över gravgåvor inuti gravgömmen, i alla skikt av stensättningar, rösen och högar, urnor. Handlar det om estetik inne i gravmonumentet? Inte för oss efterlevande utan för den döde? Har det varit ett vackert sätt att bygga upp graven steg för steg för den som gravlades? Handlar det trots allt om estetik? I de allra flesta fall har kvartsen varit obränd. Efter en kremering fick troligtvis kvarlevorna svalna för att sedan samlas ihop och deponeras på den slutgiltiga platsen, detta gjordes troligen inte samma dag. Variationerna på kvarts deponering har varit många. I vissa fall har kvarts lagts som en botten i gravområdet innan gravläggningen. När kvarts har lagts som gravgåva har den troligtvis lagts i inkorporeringsfasen, den tredje och sista av begravningsfaserna innan graven täcktes helt. När monumentet täcks över har kvarts lagts mellan annan bergart som ett

utfyllnadsmaterial. Kvarts påträffas bland brända ben, obrända ben, metaller, gravgåvor eller för sig själv som ensamt fynd. Av de osteologiska material som samlats in visar på att det inte finns samma belägg från barngravar som vuxen och ungdomsgravar. Generellt har det varit svårt att fastställa kön på benen pga. den dåliga kvalitén som de ofta uppvisar. Det hade varit mycket intressant om vi hade kunnat fastställa ålder och kön i gravar med kvarts. Men inte alla människor blev begravda i högar och olika stensättningar, liksom långt ifrån alla gravar har heller inte fått kvarts i sig. Jag funderar på vem som *inte* fick kvarts i graven?

Eskatologi

Begravningsceremonin och uppbyggandet av graven har gjorts dels utifrån traditioner och präglats utav de eskatologiska föreställningarna. Livet efter detta har speglat hela förloppet från det ögonblick någon dog till efter gravmonumentet byggts klart, och säkert längre än så. Kulturers kosmologi har förändrats med tiden, olika föreställningar om livet efter detta har säkerligen varit olika och haft lokala skillnader vilket har lett till förändringar i gravskick. Därav även stenens meningsinnehåll under dess långa kontinuitet av användandet. Hawkes hävdade att arkeologer aldrig kunde komma nära en religiös föreställningsvärld och att den var utom räckhåll för arkeologer(Olsen 2003:151). Jag håller med om vi aldrig kan återskapa forntida kulturers begravningsceremonier, men vi kan se en del eller delar av en föreställningsvärld. Vi ser det som är kvar av en begravning från människor som levde för länge sedan. För oss är graven det enda som är kvar att tolka och återberätta det som *kan* ha skett på platsen.

Utanför graven

Det finns skilda meningar huruvida bronsålderssmeden använde kvarts till att magra sin lera med eller ej. Goldhahn förespråkar den förstnämnda teorin emedan Stilborg falsifierar densamma. Jag tror att om kunskapen runt olika leror finns och valdes ut efter olika ändamål så varför göra ytterligare ett arbetsmoment om det inte behövdes? Det kan visserligen vara så att den leran som fanns inte hade tillräckligt hög kvartshalt och därför magrades, hur stor del av kvarts leran måste innehålla vet jag för lite om. Inom det ceremoniella utövandet har kvarts även där haft en stor variation på användningsområde. Kvartsen påträffas ofta deponerad intill hållristningar och deponerad vid ceremoniplatser. Exempel på Tossene där kvarts bl.a. deponerats och förslutits i en bergsspricka och "Kultberget i Unnered" där kvarts låg spridd över hela anläggningen. Offerfynd av kvarts i sjöar, i rituella skärvstenshögar och i stolphål till långhus mm. Detta är bara några platser förutom gravar vi påträffar kvarts. Den fruktbarhetskulturen som rådde under brons och järnålder i Skandinavien har säkerligen speglats på och genom de olika ceremoniplatserna, och att kvarts används eller offrats vid dessa platser ser vi spår efter.

Avslutningsvis

Jag väljer och tror att kvarts har symboliserat och burit en bit av människans eskatologiska föreställningsvärld. Den har burit den kraft som människan själv har tilldelat den. Med stenen eller stenarna har man samtidigt lagt ner en bit av sin tro i graven, detta speglar en religiös handling på livet efter detta. När kvarts lades i stolphål till hus skulle den kanske bringa tur, ge beskydd och hålla onda andar på avstånd och eventuellt hade den samma betydelse i gravsammanhang. Kvartsen kan ha varit en form utav lyckoamulett och förhoppningsvis har stenen även fyllts med en god tanke och kärlek.

9. Sammanfattning

Slagen kvarts har påträffats i gravar från bronsåldern fram till vikingatid. Variationen har varit mycket stor på vilken gravtyp, var i graven kvartsen uppträder, och hur mycket kvarts som deponerats. Gravtyperna är bl.a. olika sorters stensättningar, högar och urnebegravningar. Den slagna kvartsen har i de olika stensättningarna lagts med varierande mängder i bottenlagret, i mittenlagret och i ytskiktet och även blivit lagd som gravgåva. Mängden har växlat från en liten sten upp till över 500 kilo i en grav. Arkeologer tror att fenomenet med kvarts i gravar har börjat under bronsåldern och etablerat sig under äldre järnåldern. Kvarts har i gravkontexter varit svårtolkad och de flesta forskare ser en helig, magisk, fruktbarhet eller skyddande kraft runt stenen, även kopplingar till mytologin förekommer. Det finns ingen klar könsindikering på de ben som följer med kvartsen. På ett gravfält Sannagård (Raä1:19) i Halland kunde man utav det osteologiska materialet se att det förekom mest i kvinnogravar. I vissa fall har en ungefärlig ålder kunna avgöras på benen. Material som styrker att de små barnen skulle ha fått kvarts i sin grav är inte tydlig, det förekommer dock.

Inom rituella sammanhang uppträder kvarts i skärvtenshögar under brons och järnåldern. Den har offerats i sjö och lagts i under stolphål till långhus. Strax nedanför hållristningar är slagen kvarts det mest förekommande materialet tillsammans med slagen flinta. Den förekommer på ceremoniplatser slagen och deponerad på platsen. Kvarts har varit ett mycket viktig mineral för våra förfäder även inom metallurgin som flussmedel och redskapstillverkning. Det har varit ett mycket lämpligt material att göra små redskap av och ha krävt mycket kunskap runt sin bearbetning pga. av sin höga fragmentering.

Troligtvis har stenen ändrat innebörd och syfte i takt med förändringar av den religiösa föreställningsvärlden som människan hade. Människans eskatologiska föreställningsvärld speglas i kvartsens deponering och deras syn på livet efter döden. Den deponerade kvartsen har som oftast varit opåverkad av eld och troligen lagts ner till den döde i inkorporeringsfasen, den tredje och sista fasen innan graven täcktes.

Många frågor kvarstår runt kvarts förekomst i gravar, den mest centrala är **till vem och varför?** Många arkeologer är överens om att mer forskning runt ämnet behövs. För att komma vidare med problematiseringen runt ämnet hade det varit intressant att få en inblick i övriga Skandinavien och Europa och ta del av deras arkeologiska kvartsmaterial för att finna likheter, olikheter i gravkontexter och nya tolkningar i ämnet.

Tack till

min handledare Johan Ling som tillhandahållit mig litteratur, gett mig värdefulla kommentarer, uppmuntran och även sett till att jag hållit mig på banan under dessa månader av skrivande.

10. Källförteckning

Andersson, Stina (2003). *Fynd: tidskrift för Göteborgs arkeologiska museum och Fornminnesföreningen i Göteborg*. (1985-). Göteborg: Göteborgs arkeologiska museum och Fornminnesföreningen i Göteborg. s. 8-13.

Andersson, Stina & Ragnesten, Ulf (red.) (2005). *Fångstfolk och bönder: om forntiden i Göteborg*. Göteborg: Göteborgs stadsmuseum

Artelius, Tore (2000). *Bortglömda föreställningar: begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*.

Bengtsson, Lasse (2004). *Bilder vid vatten*. Lic.-avh. Göteborg : Univ., 2004

Bertell, Maths (2003). *Tor och den nordiska åskan: föreställningar kring världsaxeln*. Diss. Stockholm : Univ., 2003

Bolin, Hans (1999). Nybyggnad - tillbyggnad - ombyggnad: om användandet av skärvtensvallar och kuströsen i Norrland. *Spiralens öga / red.: Michael Olausson*. s. 157-180.

Bowker, John (1991). *The meanings of death*. Cambridge: Cambridge University Press

Burenhult, Göran (1991). *Arkeologi i Sverige. 2, Bönder och bronsgjutare*. Höganäs: Wiken

Burström, Mats (1989). *Arkeologiskt perspektivmedvetande*. Stockholm: Institutionen för arkeologi, Stockholms univ.

Carlie, Anne (2000). "Sacred white stones": on traditions of building white stones into graves. *Lund archaeological review*. 1999, s. 41-58

Carlie, Anne (red.) (2009). *Järnålderns rituella platser: femton artiklar om kultutövning och religion från en konferens i Nissaström den 4-5 oktober 2007*. Halmstad: Stiftelsen Hallands läns museer

Fahlander, Fredrik & Østigård, Terje (red.) (2008). *The materiality of death: bodies, burials, beliefs*. Oxford: Archaeopress

Goldhahn, Joakim (1999). *Sagaholm: hällristningar och gravritual*. Diss. Umeå : Univ., 2000

Goldhahn, Joakim & Østigård, Terje (2007). *Rituelle specialister i bronse- og jernalderen. 1, Dödens hand : en essä om brons- och hållsmed*. Göteborg: Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Göteborgs universitet

Goldhahn, Joakim (2009). I döda personers sällskap?: några tankar om Hvidegårdsgraven och arkeologins tanatologiska semantik. *Döda personers sällskap: gravmaterialens identiteter och kulturella uttryck = On the threshold : burial archaeology in the twenty-first century*. s. 85-108

Håkansdotter, Lina (red.) (2010). *Arkeologisk undersökning vid hållristningarna RAÄ 446:2-3 och 63:1-2, Tossene sn, Bohuslän, 2009: arkeologisk rapport*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier

Jensen, Ola W, Karlsson, Håkan (2001). *Aktuell samhällsteori och arkeologi: introduktion till processuellt och postprocessuellt tänkande*. [3. uppl.] Göteborg: Bricoleur press.

Johansson, Tomas (1993). *Forntida teknik*. Västerås: Ica

Kaliff, Anders (1997). *Grav och kultplats: eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland = [Grave and cultic place] : [eschatological conceptions during the Late Bronze Age and Early Iron Age in Östergötland]*. Diss. Uppsala : Univ.

Karlenby, Leif (1999). Deposition i skärvtenshögar: en studie kring avfallshantering och religion under äldre och yngre bronsåldern i sydvästra Uppland. *Spiralens öga / red.: Michael Olausson*. s. 115-125

Laufeld, Sven (1980). *Mineral och bergarter*. Stockholm: Sv. turistfören.

Lindgren, Christina (2004). *Människor och kvarts: sociala och teknologiska strategier under mesolitikum i östra Mellansverige*. Diss. Stockholm : Univ., 2004

Ling, Johan & Ragnesten, Ulf (red.) (2008). *Tanumprojektet: arkeologiska undersökningar vid hållristningar i Tossene socken, 2005-2008 : rapport*. (2008). Göteborg:

Loberg, Bengt (1999). *Geologi: material, processer och Sveriges berggrund*. 6., rev. och utök. uppl. Stockholm: Prisma

Lundborg, Lennart (1972). *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland: Höks, Tönnersjö och Halmstads härader under åren 1854-1970*. Halmstad:

Lundegårdh, Per H. & Laufeld, Sven (1984). *Norstedts stora stenbok: mineral, bergarter, fossil*. Stockholm: Norstedt

Lundegårdh, Per H. (1994). *Den lilla stenboken: bergarter, mineral*. [Ny utg.] Uppsala: Bergsrådet Lundegårdh

Olsen, Bjørnar (2003). *Från ting till text: teoretiska perspektiv i arkeologisk forskning*. Lund: Studentlitteratur

Strömberg, Bo (2005). *Gravplats - gravfält: platser att skapa minnen vid - platser att minnas vid. D. 2, Figurer & bilaga 1-5*. Diss. (vol. 1-2) Göteborg : Göteborgs universitet, 2005

Sörensen L, Jensen, M & Casati, C (1988) *Skalk: nyt om gammelt, Højbjerg, 1957-*, s. 12-14

Warren, Graeme & Neighbour, Tim (2004). Quality Quartz: Working Stone at a Bronze Age Kerbed Cairn at Olcote, near Calanais, Isle of Lewis, *Norwegian Archaeological Review*, Vol 37, No 2.

10.1 Elektroniska källor

1. Guhnfeldt, Cato, 2011: Gravde ned dolker. Aftenposten (2011-02-01.) s. 9
<http://eavis.aftenposten.no/aftenposten/86167/archive/demo/?page=1>

2. Stilborg, Ole, arkeolog. 2010: skriftligen. E-mail (25.10.2010.)

3. MarkInfo, 2011: Kvarts.(20011-05-06.)
<http://www.markinfo.slu.se/sve/mark/mineral/kvar1.html>.

4. Wikipedia, 2011: Kvarts (2011-01-29.)
<http://sv.wikipedia.org/wiki/Kvarts>

5. Rasmusen, Anders, 2010: skriftligen. E-mail (2011-02-11.)

6. Evanni, Louise, 2010: UV Mitt Rapport 2010:11. Arkeologisk förundersökning och undersökning. Gravarna i Vistaberg. Södermanland, Huddinge socken, Vistaberg 3:66 m.fl., RAÄ 117:1. (2011-05-05.)
http://www.arkeologiuv.se/cms/arkeologiuv/publikationer/rapporter/uv_mitt_2010.html

7. Andersson, Marcus & Westerholm, Annika & Victor Helena, 2005: UV Mitt Rapport 2005:7. Kammargravar från folkvandringstid i Lilla Sylta, Raä 91 en gravplats använd under brons- och järnålder.
http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/arkeologiuv/publikationer_uv/daffar/uv_mitt_daff/uv_mitt_daff_2005/dm2005_07_txt.pdf

10.2 Bildförteckning

Bild 1. Rekonstruerat röse på Gösslunda rör gravfält, Gotland

http://www.lst.se/_kalmar/amnen/Natur/lanets_natur/resmal_oland/historia/Gravfalt.htm (2010-05-05).

Bild 2. Hög vid Ingelstad, Småland

<http://www.myra.nu/gravhog.html> (2010-05-05).

Bild 3. Flatmarksgrav i Ränneslöv Socken, Halland

<http://www.hallandskonstmuseum.se/Samlingarna/visa/19947> (2010-05-04).

Bild 4. Begravningsceremoni med kremering.

Bortglömda föreställningar: begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder., Artelius Tore (2000) s.210

Bild 5. Kvartssten

<http://www.nrm.se/sv/meny/faktaomnaturen/geologi/mineralochmeteoriter/mineral.1608.html> (2010-05-05).

Bild 6. Triboluminescence

<http://www.rockhoundingar.com/experiments.php> (2010-05-05).

Bild 7. Kwartsspetsar

<http://www.ornskoldsvik.se/Kultur-fritid-och-turism/Ornskoldsvik-10-000-ar/Sparfran-10000-ar/Fornfynd/Bronsaldern.html>

Bild 8. Plattformsteknik med kvarts

<http://illustratorcentrum.se/sv/Member.mvc/Search?search=kvarts&page=1®ion=1> (2010-05-05).

Bild 9. Bipolär reduktionsmetod med kvarts

http://www.tyresta.se/?page_id=13

Bild 10. Kvartsavslag

<http://lokal7.blogspot.com/>

Bild 11. Urna med kvartssten och brända ben Raä 544, Tanums Kommun.

Gerdin, Anna-Lena & Munkenberg, Betty-Ann (2005). *Från mesolitisk tid till järnålder - Tanum, inte bara hållristningar: Bohuslän, Tanum socken, RAÄ 1209, 1229, 539, 544, 649, 1131, 544, 549, och 1226.* Mölndal: UV Väst, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. s. 125-126.

Bild 12. Röse på Tiraholms gravfält, Raä 129

http://www.alebo.se/ebbe_skammelson/tiraholm.pdf

Bild 13. Stensättning på Vistabergs gravfält, A 469

http://www.arkeologiuv.se/cms/arkeologiuv/publikationer/rapporter/uv_mitt_2010.html

Bild 14. Bild på krossad kvarts och brända ben, Lilla Sylta gravfält, Raä 91.
Fahlander, Fredrik & Østigård, Terje (red.) (2008). *The materiality of death: bodies, burials, beliefs*. Oxford: Archaeopress s. 159

10.3 Figurförteckning

Figur 1. Sammanställning av fallstudien i tabell.